

Əlyazması hüququnda

MƏTANƏT XİDİR qızı ƏLİYEVƏ

**MƏCHULLUQ SAHƏSİ VƏ ONUN MÜXTƏLİFSİSTEMLİ
DİLLƏRDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **İlham Mikayıl oğlu Tahirov**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti Ümumi və rus dilçiliyi kafedrası

Müdafiə _____ 2017-ci il saat _____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Gavid prospekti 115, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, V mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y. Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dillərin struktur-tipoloji araşdırılması müasir dilçilikdə aktual məsələlərdəndir. İqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulmasında dillərin əhəmiyyəti həmişə ön planda olmuşdur. Növ kateqoriyası, məchulluq müxtəlif dillərdə müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırma obyektinə olmuşdur. Lakin bu tədqiqatlar məhdud xarakterli olmuşdur, belə ki, tədqiqatçılar məchul növün ifadəsində ayrı-ayrı cəhətləri tədqiq etmişlər. Müzakirəyə təqdim olunan dissertasiya işində məchulluq müxtəlif sistemli dillərdə sahə nəzəriyyəsi aspektində tədqiq edilir. Ümumiyyətlə aparığımız bu tədqiqat işi sözügedən kateqoriyanın daha müfəssəl araşdırılmasını ortaya qoyur və dilçilikdə bununla bağlı bəzi məsələlərin həllinə imkan yaradır.

Tədqiqat işində müxtəlif səviyyələrdə məchulluq funksional-semantik sahəsinin ifadə vasitələri müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında sinxron planda geniş tədqiq edilir. Bu baxımdan məchulluq semantik dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə araşdırılaraq vahid sahə kontekstində təhlil edilməsi tədqiqatın aktuallığını artırır.

Nitq zamanı müşahidə edilən proseslərin dildə qrammatik və qeyri-qrammatik ifadə vasitələrinin araşdırılması müasir dilçiliyin aktual problemləri sırasındadır. Son zamanlar bu qəbildən olan aktual məsələ kimi növ kateqoriyasına aid semantik xüsusiyyətlərin fərqli və çoxsaylı dil materialı əsasında tədqiqi, bunların vahid sahəyə aid edilərək sahə nəzəriyyəsi işığında araşdırılması mühüm bir məsələ kimi qarşıda durur. İ.Tahirov qeyd edir ki, sahə tədqiqatlarının müasir dilçilikdə geniş vüsət aldığı bir şəraitdə diqqətdən kənar qalan müəyyən məsələlər də vardır¹. Bu baxımdan məchulluq sahəsinin sadəcə Azərbaycan dili materialları əsasında deyil, eyni zamanda, paralel olaraq alman, ingilis və digər dillərin materialı ilə müqayisəli planda araşdırılması, yaxın və uzaq periferik zonaların işlənmə dairəsinin müəyyənəşdirilməsi, bu sferada oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi vacib məsələ kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektinə məchulluq sahəsi təşkil edir. Tədqiqat işinin predmetinə isə məchulluq sahəsi ilə bağlı leksik-semantik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi məchulluq sahə nəzəriyyəsi aspektində araşdırmaq, müxtəlif sistemli dillərdə funksional və semantik cəhətdən bu sahənin ümumi səciyyəsinə vermək,

---

¹ Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan s. 26

məchulluq funksional-semantik sahəsinin tam modelini tərtib etməkdir. Bunun üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

— müasir dilçilikdə sahə nəzəriyyəsinin mahiyyətini müəyyən-
ləşdirmək və nəzəri cəhətdən məchulluğun sahə nəzəriyyəsinə uyğun
olaraq öyrənilməsinə əsaslandırmaq;

— funksional-semantik sahə anlayışını dəqiqləşdirmək, onun
dominantını, nüvəsini və ümumiyyətlə, əhatə sahəsini müəyyənləşdirmək;

— aktiv və passiv konsepsiyasını araşdırmaq və məchulluğun funksi-
onal-semantik cəhətlərini təyin etmək;

— məchulluq sahəsini geniş təhlil etmək, onun nüvəsinin, yaxın və
uzaq periferik sahələrinin konstituentlərini araşdırmaq, məchulluq anlayış-
lı kateqorial və qeyri-kateqorial ifadə vasitələrinin vahid sahədə mövqeyini
müəyyənləşdirmək, müxtəlif sistemli dillərdə onların oxşar və fərqli
cəhətlərini aydınlaşdırmaq,

— məchulluğun ifadə vasitələrinin nüvəyə nəzərən sahə
strukturundakı mövqeyini dəqiqləşdirmək, tərcümə prosesi zamanı onların
paralel dillərdə ekvivalentlərini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada məchulluq ilk dəfə
müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında müqayisəli tədqiqat obyektinə
çevrilmiş, məchulluq sahə nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən araşdırıl-
mışdır. Araşdırma zamanı müxtəlif sistemli dillərin materiallarına müraciət
olunaraq fərqli sistemlərə malik dillərdə məchulluq funksional-semantik
sahəsi ilk dəfə olaraq sahə nəzəriyyəsinin müasir əhəmətləri baxımından
tipoloji-müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Məchulluq sahəsinin dominantı,
nüvəsi və müxtəlif dil səviyyələrinə (leksik, morfoloji, sintaktik və s.) aid
periferik sahələrin konstituentləri məchulluq semantikasi baxımından
kompleks şəkildə sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqat işində məchulluğun dildə qrammatik və qeyri-qrammatik
ifadə vasitələri Azərbaycan, alman, ingilis və rus dillərində qarşılıqlı-
tutuşdurma yolu ilə dərinlən təhlil olunmuş, bu funksional-semantik
sahənin aktiv/passiv ünsürləri müəyyənləşdirilərək, onların oxşar və
fərqli cəhətləri, hər bir dildə məchulluq sahəsinə daxil edilə bilən
məchulluq potensialı konstruksiyalar xüsusi araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat sinxron planda aparılmışdır. İşin
yazılmasında müqayisəli, təsviri, qarşılaşdırma, kontekstoloji, struktur-
semantik, dil vahidlərinin komponent təhlili metodlardan istifadə
olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işi aparılarkən müxtəlif nəzəri
ədəbiyyata müraciət olunmuşdur. Belə ki, məchulluq sahə nəzəriyyəsi

baxımından araşdırılmışdır. Bununla bağlı ədəbiyyat təhlil olunmuş, müxtəlif sistemli dillərin materialı tədqiqata cəlb olunmuşdur. İşin yazılmasında tanınmış dilçi alimlərdən V.Q.Admoni, E.İ.Şendels, A.B.Bondarko, A.S.Şubik və başqalarının elmi-nəzəri əsərlərinə müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi müxtəlif sistemli dillərdə digər funksional-semantik sahələrin araşdırılması üçün əhəmiyyətli ola bilər. Fikrimizcə, tədqiqat işi leksikologiya, nəzəri qrammatika, üslubiyyat və tərcümə nəzəriyyəsinin öyrənilməsi baxımından gərəkli vəsaitdir.

Tədqiqat zamanı əldə edilən elmi-nəzəri müddəalar məchulluqla bağlı gələcəkdə aparılacaq tədqiqatlar üçün baza rolunu oynaya bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəlinə, bu dissertasiya işindən həm bakalavr, həm də magistr pilləsində mühazirə və seminar məşğələlərinin aparılmasında, dərslük, dərslər vəsaiti və metodik tövsiyələrin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Bu tədqiqatın nəticələrində müqayisəli-tipoloji dilçilik sahəsinin öyrənilməsində istifadə etmək olar.

Müdafiyyə təqdim edilmiş müddəalar:

— ümumi invariant-semantik funksiyalar sahə nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətləridir;

— funksional-semantik sahə konkret hədudları olan qapalı bir çərçivə deyil, yaygın sahə zonaları olan açıq bir sistemdir;

— nəzərdən keçirilən dillərdə məchulluq funksional-semantik zonası vahid bir dominanta, lakin fərqli ifadə vasitələrinə və periferik zonalara malikdir;

— məchul konstruksiyalar aktiv konstruksiyalarla nisbi sintaktik sinonimik münasibətdədir;

— türk dillərində passiv (məchul növ) subyekt-obyekt münasibətləri zəminində çıxış edir, burada vahid növ parametrləri yoxdur, türk dilləri ilə müqayisədə german dillərində variativliyə tez-tez rast gəlinir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusunda müxtəlif elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış edilmişdir. Dissertasiya işinin ideya və məzmunu ilə bağlı 8 məqalə ölkəmizdə və xaricdə çap olunmuşdur. Həmçinin müxtəlif konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, pedmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti və s. nəzərə çatdırılır.

Dissertasiyanın I fəslı “Sahə nəzəriyyəsinin ümumi nəzəri problemləri haqqında” adlanır.

Sahə nəzəriyyəsi fizika, riyaziyyat, sosiologiya, psixologiya kimi elmlərin araşdırmalarında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bir çox alimlərin fikrincə, dilçilik elminə sahə nəzəriyyəsi fizikadan keçmişdir¹. Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsi məntiqi mülahizələrə əsaslanır. Bu nəzəriyyənin əsasında dil sisteminin invariant, funksional, struktur-funksional, funksional-invariant və assosiativ qruplarının səciyyəvi xüsusiyyətləri dayanır.

Sahə metodu dilçilikdə XX əsrin 20-30-cu illərində geniş tətbiq olunsada, onun kökləri dünya fəlsəfi və nəzəri fikir tarixinin dərinliklərinə gedib çıxır. Linqvistik ədəbiyyatda hələ Götedə sahə fikirlərinin olduğu qeyd edilir. Dilçiliyin filosofu hesab edilən V.fon Humboldtun əsərləri məzmun dilçiliyinin nəzəri əsaslarını təşkil edir. Həmin prinsip Ş.Ballinin ideya dilçiliyi və aktiv qrammatika konsepsiyası ilə üzvü surətdə birləşir. Müasir dilçilikdə sahə nəzəriyyəsinin inkişafı J.Trir və L.Vaysgerberin adı ilə bağlıdır. Sahə nəzəriyyəsinin tədqiqində avropa alimləri ilə yanaşı Azərbaycan dilçilərindən S.Ə.Abdullayev və İ.Tahirovun da adı çəkmək lazımdır. S.Abdullayev Azərbaycan və alman dillərində inkarlıq kateqoriyasını, İ.Tahirov isə ingilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasını işləmişlər. “Funksional qrammatika” anlayışı və termininə ilk dəfə 1920-30-cu illərdə Praqa dilçilik məktəbində toxunulmuşdur. Bu anlayış N. Xomskinin 1957- ci ildə yazıb tamamladığı “Sintaktik quruluşlar” adlı əsəri ilə bir linqvistik nəzəriyyə və praktik təlim kimi formalaşmışdır. Funksional–qrammatik tərkibində öyrənilən ən aktual məsələlərdən biri olan sahə nəzəriyyəsində Ferdinand de Sössürün əsərlərindən fərqli olaraq, assosiativ qruplar məxsusi araşdırılır. Assosiativ sahə nəzəriyyəsinin tərəfdarları onu psixi hadisə kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Avropa alimləri İpsen, Balli, Trir, rus alimləri Şur, Ufimsevanın əsərlərində assosiativ sahə nəzəriyyəsi hərtərəfli araşdırılır. Sahə nəzəriyyəsinin dilçilikdə ilk tədqiqatçılardan İ.Trir, L.Vaysberber və V. Porsigin adlarını çəkə bilərik. Dilçilikdə semantik sahə anlayışı ilk dəfə Q.İpsenin əsərlərində təqdim olunmuşdur. İpseni araşdırmalarında sahə

---

¹ Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. М., 1966, с.82-83

eyni mənaya malik sözlərin vəhdəti və cəmidir. Sahə nəzəriyyəsinin tədqiqatçılarından biri də rus alimi S.D.Katsnelsondur. O, semantik sahələri “binar sahələr” və “qütüb sahələr” növünə bölür. L.Vaysberber də sahə nəzəriyyəsinə tətbiq edən alimlər sırasındadır. O, semantik sahələri birtəbəqəli, ikitəbəqəli və üçtəbəqəli qruplara bölür. Birtəbəqəli qruplara sayları; ikitəbəqəli qruplara rəng bildirmə terminlərini; üçtəbəqəli qruplara isə ölüm, solğunluq, xəstəlik və s. terminləri aid edir. Məsələn, alman dilində üçtəbəqəli semantik sahəyə Vaysberger aşağıdakı sözləri aid ifadə edir: abfahren, abdehen, abnehmen və s. L. Vaysgerber sahə metodunu sintaktik səviyyəyə də tətbiq edərək cümlə sahələrinə gəlib çıxır. L.Vaysgerberə görə, *Kommen Sie (Gelin!) Aufstehen (Qalxın!) Wirst du endlich aufhrwn? Nəhayət bitirəcəksən? Ihr dürft nicht so schreien! (Siz belə qışqıra bilməzsiniz!)* kimi ümumi semantik funksiya ətrafında birləşən və təhrikin müxtəlif çalarlarını ifadə edən cümlə modelləri əmr cümləsi əmələ gətirir¹.

Fəslin 2-ci bölməsində növ kateqoriyasının tədqiqi tarixi araşdırılır. Növ kateqoriyası dilçilərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Germanistikada bu kateqoriya müqayisəli-tarixi aspektdə qədim dillərlə müqayisədə öyrənilmişdir. Müasir dövrdə tədqiqat obyektini aktiv və passivin qarşılıqlı öyrənilməsi (Brinker, Glinz, Heibig, Schmidt, Jung) ön plandadır.

Rus dilçiliyində də bu məsələ mübahisə doğuran məsələlər sırasındadır. Növ kateqoriyasının müəyyən hissəsi müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur; məsələn, növ kateqoriyasının təkamülü (A.A.Potebnya, A.V.Popov), növ müansibətləri (F.F.Fortunatov), qayıdış formaların funksiyaları (A.A.Şaxmatov), növ kateqoriyası funksiya-laşmasının xüsusiyyətləri (A.A.Kudryavsev), onun tərkibinə daxil olan məchul növ (E.A.İvanova-Yankova), ümumi qayıdış (Q.A.Staxova), orta qayıdış (A.M.Dmitriyeva). Rus dilçiliyində növ nəzəriyyəsinə işlənilib hazırlanması M.V.Lomonosovun adı ilə bağlıdır. O, beş növü fərqləndirir: məlum, qayıdış və birgəlik, orta, məchul, ümumi (-ся ilə bitən feillər). Fortunatov isə iki növ: qayıdış və qeyri -qayıdış formasını fərqləndirirsə, Papov isə üç: məlum, məchul və orta növlərini önə çəkir. Bəzi dilçilər isə feilin tamamlığa münasibətdəki fəaliyyəti önə çəkərək, iki məlum və məchul növü, təsirli və təsirsiz növləri ayırırlar. G.Hacıbəyli dünya dilçilərinə əsaslanaraq, feillərin on qrupunu qeyd etmişdir: 1) hal-vəziyyət

---

¹ Weisgerber L. Vom Weltbild der deutschen Sprache. Zurich, 1969, p.135.

və ya orta növ feilləri; 2) hərəkət feilləri və ya aktiv fellər; 3) icbar felləri (kausativ); 4) istiqamət feilləri (appligativlər); 5) tədricilik bildirən feillər; 6) daimi hərəkət və ya hal-vəziyyət feilləri; 7) ikiqat və ya təkrar hərəkət feilləri; 8) qarışıq fellər; 9) passiv fellər; 10) köməkçi feillər¹. Alman dilçiləri növ kateqoriyasını rus dilindən fərqli götürürlər. Bununla belə, alman dilçiliyində də fikirlər müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılar bu kateqoriyaya iki növü: məlum və məchul, digərləri isə üç növü – sein + feili sifət konstruksiyasını önə çəkirlər. Digər tədqiqatçılar isə feili sifətdə əlamətin mövcudluğunu qeyd edərək, bu konstruksiyayı sintaksis sahəsinə aid edirlər və onu ismi xəbər kimi götürürlər. Beləliklə, o, avtomatik olaraq növ qarşılıqlı sistemindən kənar edilir. M.M.Quzman da belə dilçilərdəndir. O, bu konstruksiyada mürəkkəb ismi xəbər üçün səciyyəvi olan əlamətlərin olması ilə bağlayır. E.Y.Şendels isə stativi növ kateqoriyasına aid edir. Bununla belə, müəllif stativi məlum və məchul növü seimlərə qarşılaşdırır: “inaktiv subyekt” – əlavə edilmiş subyekt – “aktiv subyekt”². Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində məchul növün tədqiqatına həsr olunmuş bir çox əsərlərə rast gəlinir. N.Ə.Qədimbəyov və Z.A.Mürsəlov ingilis və Azərbaycan dillərində passiv konstruksiyaları tədqiq etmişlər. Bu işlərdə Azərbaycan dilində məchul növ dərindən araşdırmışdır. İ.Kərimov isə alman və Azərbaycan dillərində passiv növü araşdırılmışdır. B.A.Serebrennikov qeyd edir ki, türk dillərində məchul növ qrammatik cəhətdən sıxışdırılmış kateqoriyadır, bu dillərdə -l şəkilçili feilləri məchul növ və ya passiv feillər adlandırmaq daha doğru olardı³.

Məchulluq növ anlayışdır və o, hal-vəziyyət, prosesual əlamət kimi hərəkətə kənardan müdaxilə edir. Bu anlayış funksional-semantik (qeyri-aktiv) xarakterlidir. Bu araşdırmamızda biz passivliyin funksional-semantik sahəsinin nüvəsi və periferiyası məsələsinə də aydınlıq gətirməyi məsləhət bilirik, çünki hər bir semantik sahənin nüvəsi və periferiyası, yəni əhatə sahəsi həmin sahənin semantikasını daha geniş şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Məchulluq sahəsinin periferiyasını nəzərdən keçirdikdə burada passivliyin həm kateqorial, həm də qeyri-kateqorial ifadə vasitələri sistem şəklində nəzərdən keçirilməlidir.

---

¹ Hacıbəyli G.Y. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin növ kateqoriyası (Aktiv və passiv diatezlər və növlər). Nam.diss. 2000, s.76-78.

² Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике. М.: Высшая школа, 1970, с.34.

³ Серебренников Б.А. О залоге глагола в финно-угорских и тюркских языках // Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР. – Уфа, 1958, с.72

İkiqat məchulluq deyilən bir anlayış da mövcuddur. Lakin ikiqat məchulluq olan cümlələrdə bunu aşkarlamaq bir qədər məntiqsiz görünür. Məsələn, *Pəncərə açıqdır* cümləsində əslində mübtədə məlumdur. Yəni üzərində iş görülməyən obyekt həm də hərəkətin subyektidir. Bu məsələyə sırf sintaktik yanaşmadır. Amma məntiqi baxımdan bu cümləni təhlil etdikdə onun kimsə və ya hansısa kənar təsir nəticəsində açıq qaldığını düşünmək olar. Beləliklə, ikiqat məchulluq müşahidə olunan bu cür cümlə konstruksiyalarında hərəkətin əsl subyektini heç bir şəxsə güman etmək belə mümkün deyil. Amma german dillərində bu tip konstruksiyalarda məchulluq zahiri cəhətdən özünü biruzə verir: *The window is opened*. Məchulluğun əsas göstəricisi kimi burada *opened* feili çıxış edir. Deməli, Azərbaycan dilində ikiqat məchulluğu ifadə edən növ şəkliçisi də yoxdur.

Fəslin 3-cü yarımbaşlığı “Aktiv və passiv transformasiya haqqında” adlanır. German dillərində növ kateqoriyası məlum/məchul növ oppozisiyası ilə göstərilir. Bu münasibətlərdə müasir hind-Avropa dillərində müşahidə olunur. Müasir german dillərində bu oppozisiya əsas qəbul edilir, bununla belə, məchul növ qurulmasında müxtəlif dil vasitələrindən istifadə olunur. Belə cümlələrə nəzər salaq: *Bu ağac keçən il əkilib*; *Bağban bu ağacı keçən il əkib*. Bu cümlələrdə subyekt, ancaq qrammatik mənada işlənməmişdir. *Bu ağac keçən il əkilib* nitq kəsiyində qrammatik subyekt mübtədə ilə üst-üstə düşür, eyni zamanda, əlamət daşıyıcısı rolunu oynayır; *Bağban bu ağacı keçən il əkib* nitq kəsiyində bağban eyni zamanda qrammatik subyekt, mübtədə və əlamətin törədicisidir. Nəhayət, *Biz bağbanın keçən il əkdiyi ağaca baxdıq* cümləsində qrammatik subyekt ancaq əlamət daşıyıcısı ilə üst-üstə düşür, mübtədə ilə üst-üstə düşmür. Başqa sözlə desək, “qrammatik subyekt”, “əlamət daşıyıcısı”, “əlamət törədicisi” terminləri həcmə görə üst-üstə düşür, lakin onlar əlaqələrin qavranılması üçün müxtəlif formalarını göstərir. Rus dilində həm agentiv, həm də instrumental tamamlıqların realizasiya vasitəsi kimi yönlük hal çıxış edir. Rus dilindən fərqli olaraq, alman, fransız, ingilis dillərində variantlıq müşahidə olunur. Bu dillərdə agentiv tamamlıq *durch*, *by*, *de* instrumental tamamlıq isə *with*, *von*, *par* önqoşmaları ilə işlənir. Məs.: *Kitab onun tərəfindən oxunur*. *Das Buch wird von ihm gelesen*. Dünya dillərində, az da olsa, passivin mürəkkəb formalarına təsadüf olunur. Beləliklə, passivin bütün dillərdə başlıca məqsədi müəyyən kommunikativ şəraitin tələbi ilə subyektin cümlə strukturundan uzaqlaşdırılmasıdır.

Dissertasiyanın 2-ci fəslə “Dildə məchulluq sahəsi, məchulluq kateqoriyasının sahə strukturu” adlanır. 1960-cı illərdən başlayaraq dilin

semantikasına, funksiyasına, quruluşuna, antropologiyasına və işlənilməsinə dair müasir dilçilik məktəblərində bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürülməklə yanaşı dilçiliyin yeni istiqamətləri də tətbiq olunmaqdadır. Kopenhagen, Fransa və Sankt-Peterburq dilçilik məktəblərinin funksional linqvistika və qrammatika sahəsində həyata keçirdiyi elmi tədqiqatlar yuxarıda sadalanan məsələlərin həllində aparıcı və ciddi addımlardan hesab olunur. İkinci fəslin birinci bölməsinə Türkologiyada məchulluğun nəzəri konsepsiyası araşdırılır. Məchulluq növü ilə bağlı türkologiyada aparılan araşdırma və təhlillər (N.A.Baskakov, C.A.Ferdaus, A.M.Şerbak, B.A.Serebrennikov, E.V.Sevortyan, S.V.Şkuridin, S.Kudaybergenov, B.Ç.Çarıyarov, V.S. Xarkovskiy, B.N.Qolovin, A.N.Kononov, M.Z.Zəkiyev, K.M.Lyubimov, L.N.Xaritonov, V.Q.Quzev, E.İ.Fazilov, E.A.Qrunina, K.Z.Zinnatulina, N.D.Almadakova, A.İ.Gelyayeva, A.Q.Qaniyev, R.S.Qazizov və b.) aparan tədqiqatçı-türkoloqlar belə hesab edirlər ki, məchulluqla bağlı olan bir çox məsələlər, o cümlədən semantik, funksional-semantik sahə, derivation formalar bugünümüzədək öz vahid həllini tapmamış və müqayisə obyektı olan məsələlər sırasındadır. Qaraqalpaq dilində məchulluq haqqında N.A.Baskakov belə yazır: “...burada məchul növ qrammatik subyekt üzərinə köçürülən, lakin əslində qrammatik obyekt tərəfindən yerinə yetirilən hərəkəti ifadə edir. Başqa sözlə desək, məchul növdə qrammatik mübtədə məntiqi cəhətdən obyekt, qrammatik tamamlıq isə məntiqi cəhətdən subyektə çevrilir”¹. Müəllif fikrini bu misalla izah edir: *pəncərə mən tərəfindən açıldı* (burada *pəncərə* qrammatik subyektir, lakin məntiqi, əslində obyektir, *mən* tərəfindən isə qrammatik cəhətdən obyektir, lakin məntiqi, əslində subyektir). Aparığımız araşdırmaları ümumiləşdirdikdə isə belə bir fikir irəli sürmək olar ki, istər müstəqil sözdən törəmə, istərsə də çoxmənalılığın nəticəsi olmasından asılı olmayaraq -l şəkilçisi vasitəsilə formalaşan məchulluq dildə aktiv subyektin passiv mövqeyə keçməsi nəticəsində formalaşır. Başqırd dilində passiv qrammatik obyekt vasitəsilə həyata keçirilən və qrammatik subyektin üzərinə köçürülən hərəkəti ifadə edir. Başqa sözlə ifadə etsək, məchul növdə qrammatik mübtədə məntiqi obyekt, qrammatik tamamlıq isə məntiqi subyektir. Azərbaycan dilində də bu forma işlənir. Məsələn, *Çəpər tələbələr tərəfindən rəngləndi* cümləsində çəpər qrammatik subyektir, amma məntiqi obyektir, tələbələr isə qrammatik tamamlıq olmasına baxmayaraq, məntiqi cəhətdən subyektir. Başqırd dilində məchul növdə olan feilin iştirakı ilə formalaşan cümlələrdə mübtədə qrammatik

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. М., Изд-во АН СССР, 1952. - 4.1: Части речи и словообразование. 543 с.

cəhətdən aktiv olsa da, passiv hərəkətli olur. Başqırd dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq sadəcə hərəkət feilləri deyil, eyni zamanda hal-vəziyyət feilləri də məchulluq yarada bilir: Байыл йыщ аурьлды — (hərfi tərc.) Bu il çox xəstələnilib. Burada məchulluq bildirən аурьлды (xəstələnilib) feili hal-vəziyyət ifadə edən *аурьды* feilindən düzəlib.¹

L.N.Xaritonov isə yakut dilində məchulluğu qrammatik subyektə kənardan yönələn hərəkətin ifadəsi kimi nəzərdən keçirir. Bununla belə, bu halda hərəkətin qrammatik subyektinin məntiqi subyektini cümlədə ifadə edilmir (adı çəkilmir): дьиз тутуллаар — ev tikilir².

İkinci fəslin 2-ci hissəsi müxtəlif sistemli dillərdə məchulluq sahəsinin dominantına həsr olunub. Yazılanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qrammatik kateqoriyalara nisbətən funksional-semantik sahələr daha çox universallığa meyillidir. Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsinin periferiya və dominant komponentləri sahədaxili əlaqə və təsir münasibətlərinin vəhdəti kimi böyük rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, alman və rus dillərində personallıq sahəsi qoşa funksional dominantaya malik olduğu halda, türk dillərində funksional mərkəzə əsaslanır. Məsələn: *Wir arbeiten, Мы работаем. Biz işləyirik*. Rus dilində canlılıq-cansızlıq məna qarşılıqlı dəqiq qrammatik göstəriciyə malik qrammatik kateqoriya əmələ gətirirsə, german dillərində, məsələn, alman və ingilis dillərində canlılıq və cansızlıq anlayışlarının ifadəsinin reallaşmasında bütün ifadə vasitələrini öz ətrafına toplaya bilən qrammatik mərkəz olmadığına görə canlılıq\cansızlıq qrammatik kateqoriyası mövcud ola bilmir³. Beləliklə, ifadə vasitələrinin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq nəzərdən keçirdiyimiz dillərdə məchulluq funksional-semantik sahəsinin dominantı eynilik təşkil edir ki, bu da məchulluq anlayışının özüdür.

İkinci fəslin üçüncü hissəsində müxtəlif sistemli dillərdə məchulluq sahəsinin nüvə komponentləri müzakirə olunur. Məchulluq sahəsinin nüvəsini məchul növ təşkil edir. A.A.Qumenyuk bunu bu şəkildə əsaslandırır ki, məchul növ kifayət qədər qrammatikləşdiyi üçün məchulluq sahəsinin nüvəsini təşkil edir⁴. Bu nüvənin leksik bazasını, məsələn, alman dilində subyekt-obyekt münasibətlərini ifadə edən təsirli feillər, keçid

---

¹ Салыхова З.И. Функционально-семантическая категория залоговости в башкирском языке. Уфа, Гилем, 2012, 228 с

² Харитонов Л.Н. Залоговые формы глаголов в якутском языке. М.-Л. 1963, 126 с.

³Черкас И.А., Функционально-семантическое поле залоговости в современном английском языке. Дисс. . канд.филол.наук. Пятигорск, 1992, с.134

⁴ Гуменюк А.А. Глаголы со значением пассивности в функционально-семантическом поле залоговости немецкого языка. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.филол.н / Киев. гос. пед. ин-т иностр. яз. - Киев, 1989, с.3

feillər (*folgen-izləmək* feili istisna olmaqla) təşkil edir. Hərəkətin baş verəcək xarakterini reallaşdırma bilən tərz fenomeninin kateqorial qarşılaşdırmalar sisteminin olmadığı alman dilində leksik-qrammatik səciyyə daşıyan, hərəkətin gedişini səciyyələndirən formalar sistemi potensial nüvə fiqurları kimi çıxış edir¹. Dildə məchulluq sahəsinin nüvəsini isə passiv konstruksiyalar təşkil edir².

Beləliklə, buradan belə bir nəticə əldə etmək olar ki, məchulluq sahəsinin nüvəsinə daxil edilən konstituentlər digər funksional-semantik sahələrin nüvələrinə nisbətən sayca daha məhduddur.

Məchulluğun temporal formalarında (*prezens* istisna olmaqla) zaman anlamına nəzər yetirsək, bu halda, əsasən, keçmiş zamandan söhbət açma bilərik. Belə ki, bir çox dil materiallarını araşdırdıqda aydın şəkildə müşahidə edilir ki, istər Azərbaycan, istər ingilis, istərsə də alman dilində məchulluq sahəsinin nüvəsi ilə birbaşa əlaqəli olan konstruksiyalarda feilin yalnız keçmiş zamanı müşahidə edilir. Belə ki, məchulluq anlamlı söz və ifadələr zaman baxımından ya bitmiş hərəkəti, ya da tamamlanmış prosesi, hadisəni ifadə edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə "Periferiya konstituentləri və onların işlənmə (tətbiqi) dairəsi" adlanır.

Fəslin birinci hissəsində müxtəlif sistemli dillərdə yaxın periferiya müzakirə olunur. Qeyd edək ki, periferik komponentlər bu və ya digər dərəcədə funksional yükünə görə mərkəzdən fərqlənir (yükənməsi az olur). Bununla belə, onlar mühüm rola malikdir. Çünki məhz periferik zona komponentləri hesabına mərkəz dəqiqləşdirilib tamamlanır. Sahənin mərkəzi və periferiyası ilə bağlı bir sıra elmi tədqiqatlara rast gəlinir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sahəyə daxil edilən bütün ifadə vasitələrindən ən maksimal tutumu, ən yüksək işlənmə tezliyinə və daha çox səciyyəvi dil vasitələri sahənin mərkəzini təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq A.B. Bondarkonun bu fikrini xatırlatmaq yerinə düşərdi: "İlk əvvəl mərkəzə diqqət yetirilməlidir. Periferik zona üçün isə müəyyən konkret hadisələrin müəyyən edilməsində bu hadisənin əlamətlərinin digər həmhüdüd hadisənin əlamətləri ilə toqquşması səciyyəvidir"³.

Nüvədən periferik zona tədricən keçidi təyin edərkən nüvədən təcrid olunma dərəcəsinə görə bir neçə periferik zona müəyyən edilə bilər.

¹ Мурсалов Ф.С. Пассивные конструкции в современном английском и азербайджанском языках. Дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1984, с. 67-68

² Бохиева Т.В. Семантика и прагматика немецких пассивных конструкций (на метр. рекламных пуб. текстов) АКД, Москва, 2003, с. 4

³ Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Л.: Наука, 1976, 255 с. 155

Funksional semantik sahənin periferiyasını təsvir edən A.V.Bondarko sahə strukturunu sadəcə konkret radiuslarda çəkilmiş xətlər şəklində deyil, eyni zamanda nüvəyə ən yaxın zolağı da xüsusilə nəzərdən keçirir, yəni onun nəzərdən keçirdiyi sahə yaxın və uzaq periferik zolaqlardan ibarətdir. Alman dilinin materialları əsasında bunu nəzərdən keçirmək məsələyə daha geniş bir açıqlama verə bilər. Belə ki, transformasyon təhlilin bu dilin materialları əsasında bir neçə növünü nəzərdən keçirə bilərik:

1. Denomilizasiya, yəni konstruksiyanın birbaşa əvəzlənməsi zamanı məchulluq anlayışlı feillər məchul növdə olanlarla əvəz edilərək mənənin daha bəsit təqdimatına zəmin yaradır. Bu zaman cümlədə feilə bağlı olan desubstantivləşir və feil məchul növ feillə əvəzlənir: *eine Beschreibung bekommen — beschrieben werden; Təsvir olunmaq; Lob ernten — gelobt werden*. Təriflənmək

2. Ad və feilin saxlanması şərti ilə konstruksiyaya feili sifət II-nin daxil edilməsi: *Brief bekommen — einen Brief geschickt bekommen; məktub almaq; ein Buch erhalten — ein Buch geschenkt erhalten*. Kitab almaq

Bu cür transformativ təhlili A.A.Qumenyuk da öz elmi araşdırmasında xüsusilə qeyd edir¹.

3. Məchulluğun məlum növlü konstruksiya daxilində müəyyən edilməsində konversiv yanaşmanın da özünəməxsus yeri var: *Wir haben von der besonderen Abteilung die Nachricht erhalten. — Die besondere Abteilung hat uns benachrichtigt...Biz xüsusi şöbətən xəbər aldıq; Bizə xüsusi şöbədən xəbər verildi*.

4. Məchulluq anlayışlı konstruksiyalar həm də qayıdış feilləri ilə də əvəz edilə bilər: *zur Verwirklichung kommen — sich verwirklichen — verwirklicht werden*. Həyata keçirmək. Perifrastik dəyişikliklərə isə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Feillərin sinonimləri ilə əvəzlənməsi:

Leid erdulen — vom Leid getroffen sein, bewirkt werden; das Leid wird von jemandem herbeigeführt, verursacht; Əziyyətə səbr etmək, ins Gefängnis kommen — ins Gefängnis gebracht werden; həbs olunmaq, ein neuer Film läuft — ein neuer Film wird gezeigt. Yeni film göstərilir.

2. Söz birləşməsi və ya ifadə bütövlükdə məchul növdə olan digər sinonimlə əvəzlənir:

---

¹ Гуменюк А.А. Глаголы со значением пассивности в функционально-семантическом поле залоговости немецкого языка. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. к.филол.н / Киев. гос. пед. ин-т иностр. яз. - Киев, 1989, с.13

Gäste bekommen – besucht werden; eine Note bekommen – bewerten werden; qonaq qəbul etmək; qiymətlənmək

3. *bekommen (ernhalten, kriegen) + Part. II* konstruksiyasında feilin əvəzlənməsi:

ein Haus erben – ein Haus vererbt (als Erbschaft hinterlasse) bekommen; miras qalmaq

4. Məchulluq anlayışlı konstruksiyaların *sich lassen* kazuativ göstəricili konstruksiyalarla əvəzlənməsi:

Der Stoff nimmt die Farbe gut an — Der Stoff läßt sich gut färben; Material yaxşı rənglənilir

Ein Fenster schließt — ein Fenster läßt sich schließen. Pəncərə bağlanır

5. Passiv mənalı feili konstruksiyaların modal anlayışlı *sein+zu+İnfinativ* konstruksiyalarla əvəzlənməsi:

Beachtung verdienen — beachtet werden dürfen / können, müssen, sollen/ — zu beachten sein; nəzərə alınmaq

6. Məchulluq anlayışlı feili konstruksiyaların mən əvəzliyinin iştirakı ilə formalaşan qeyri-müəyyən şəxslə konstruksiyalarla əvəzlənməsi:

In der Schweiz spricht man drei Sprachen. In der Schweiz wird drei Sprachen gesprochen. İsveçrədə üç dildə danışirlar.

Azərbaycan dilində məchulluq sahəsinin periferik zonasında isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Azərbaycan dilində məchulluq sahəsinin konstituentləri kimi məchulluq anlayışını formalaşdıran müxtəlif qrammatik vasitələr çıxış edir. Sahənin nüvəsinə ən yaxın periferiyada -t, -dir⁴ şəkilçiləri ilə düzəlmiş icbar növdə olan feillərin iştirak etdiyi cümlələr qrammatik cəhətdən heç bir məchulluqdan xəbər verməyə belə, icbar növ feillərin özündə hərəkətin birinci yox, ikinci şəxsə gördürülməsi artıq ikincinin naməlum saxlanılmasına səbəb olur: yazdırdı, sildirdi, gördürdü və s.

Fəslin ikinci hissəsində “Müxtəlif sistemli dillərdə məchulluq sahəsinin uzaq periferiya sahəsi” müzakirə olunur.

Azərbaycan dilində nüvəyə nəzərən uzaqlığa görə üçüncü mövqedə, yəni ən uzaq mövqedə dayanan, alman dilində olduğu kimi, qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr yer alır. Məsələn: *Tamam başqa şeylər haqqında danışirdilər.*

Azərbaycan dilində bu kimi konstruksiyalara ekvivalent olaraq atalar sözü və zərb-məsəlləri misal göstərmək olar. Məsələn: *Cücəni payızda sayarlar; Arı yuvasına çöp uzatmazlar* və s. Söz yaradıcılığı səviyyəsində məchulluqdan danışarkən isə ilk öncə qeyd etməliyik ki, bu leksik vahidlər

məchulluq sahəsinin uzaq periferik zonasına aiddir. Alman dilində mümkünlük + məchulluq semantikasi *-lich* suffiksli sifətlərə də xasdır. Bu sifətlərdə hərəkətin və ya işin asan yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü hiss edilir: *Dieser Gegenstand ist zerbrechlich* (Bu əşya qırılındır) və s.

A.S.Şubik qeyd edir ki, məchul sifətlər fikrin qısa və sadə şəkildə ifadə edilməsinin ən uyğun vasitəsidir¹. Məsələn: *Das Problem ist unlösbar* „Bu problem həll olunan deyil“. *Das Problem kann in keinen Fall gelöst werden* „Bu problem heç bir halda həll oluna bilməz“. Məchul isimlər isə alman dilində məchul sifətlərlə müqayisədə çox az işlənir. Bir qayda olaraq, alman dilində məchul isimlər 1) məchul sifətlərdən (*ersetzbar* — *Ersetzbarkeit* (əvəzolunan), *bestechlich* (rüşvətxor) — *Bestechlichkeit* (rüşvətxorluq); 2) məchul zərflərdən (*der Gerettete* „xilas olunan“, *die Betrogene* „yalançı“); 3) məchul infinitivdən (*das Gefragtweden* (sorğulanan); 4) “məchul zərf+sein bağlayıcısı” birləşməsindən (*das Eingesperrtsein* (kilitlənmə).

Leksik-sintaktik konstruksiyalara iki tip konstruksiya aid edilə bilər.

1) *Die Vase zerbrach durch den starken Aufprall* (Güldan güclü zərbədən qırıldı) tipli konstruksiyaların digər məlum növ strukturlu konstruksiyalardan fərqli olaraq prezensdə feili xəbər çərçivəsi yoxdur: *Die Vase wurde durch den starken Aufprall zerbrochen* (Güldan güclü zərbədən qırıldı). Buna görə də bu tip cümlələr cümlə sonunda subyektə və obyektə işarə etmək tələb olunduğu hallar üçün çox əlverişli konstruksiyalardır. Cümlə strukturunun bu cür olmasına ehtiyac məlumatın rema hissəsində aktuallaşdırmadan doğur.

2) Modal qiymətləndirmə semantikalı lakonik konstruksiyalar. Müqayisə edək: *Sein Verhalten ist des Lobens wert* (Onun davranışı tərifə layiqdir) — *sein Verhalten ist es wert, gelobt zu werden* (Onun davranışı tərif olunmağa layiqdir). Bu tipli konstruksiyalarda orta feillərdən düzələn isimlər də çıxış edə bilər.

Bu mövqedə Azərbaycan dilindəki qeyri-müəyyən şəxslı cümlələri alman dilindəki analoji konstruksiyalardan fərqləndirən incə bir məqam var.

Fəslin üçüncü hissəsi “Passiv konstruksiyaların xüsusiyyətləri” adlanır.

Alman dilçiliyində passiv haqqında ilkin qeydlərə, passiv konstruksiyaları haqqında məlumata XX əsrin 50-ci illərindən qrammatika

---

¹ Шубик С.А. Категория залога и поле залоговости в немецком языке. Л.: Наука, 1989, s. 100

kitablarında rast gəlinir.

İngilis dilində bəzi qeyri-verbal məchul konstruksiyalara da nəzər yetirək:

Feili-ad konstruksiyalarda hərəkətin məzmunundakı məchulluq feilin semantikasını ilə müəyyən edilir. A.İ.Smirnitski belə konstruksiyaları “leksik məchulluq” («лексический пассив») adlandırır. Feili sifət konstruksiyalarını misallarla izah etmək olar: *This man may have his haircut.* (M.Twain) « Bu adamın saçları vurulmalıdır». Bir çox elmi tədqiqat və araşdırmalarda dəfələrlə cerundlu formalarda morfoloji baxımdan ifadə olunmayan məchulluqdan söhbət açılmışdır. V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofik bu tip passiv konstruksiyaları aktiv formalı cerundda iştirak edən məchulluq məzmunlu sözlərin semantikasını ilə əlaqələndirirlər¹.

Üçüncü fəslin dördüncü bölməsi “Vəziyyət passivi və onun nəticə konstruksiyası daxilində araşdırılması” adlanır. Alman dilçiliyində passivin iki növü proses və vəziyyət passivinin olduğunu qeyd etmişlər, onların işlənmə məqamlarına toxunmuş və bəzi üslubi xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışmışlar. Sein-Perfekt və sein-Passiv formalarının qrammatik mənalarında fərqliliyə nəzər salaq (nümunələr “Əli və Nino” romanından götürülmüşdür): 1) *Das Schwert Irans war lange verrostet* “İranın qılıncı çoxdandır pas atıb”. 2) *In der Stadt ist ein berühmter Arzt aus Russland angekommen* “Şəhərə Rusiyadan məşhur bir həkim gəlib”. 3) *Die Blume ist verblüht* “Gül solub”. 4) *Das Nachbarhaus ist jetzt wieder bewohnt* “Qonşu evdə yenidən yaşayırlar”. Yuxarıdakı misallarda 1, 2, 3-cü cümlələr feilin perfekt (keçmiş) zaman formasında göstərilmişsə, 4-cü cümlədə vəziyyət passivi qeyd olunub. Müasir alman dilçilərinin araşdırmaları nəzərə alınsa, belə qərara gəlmək olar ki, sein + Partizip 2 alman ədəbi dilində nə perfekt, nə də vəziyyət Passivi kimi qeyd olunur. Ancaq vurğulamaq lazımdır ki, sein + partizip 2 alman dili daşıyıcılarının işlətdikləri real qrammatik formadır. Nəticə konstruksiyası Präsens: ist+ Partizip 2; Präteritum war + Partizip 2

1 (a) *Das Geschäft ist jetzt geöffnet* “Dükən indi açılır”.

Das Geschäft war gestern geöffnet “Dükən dünən açıldı”.

1 (b) *Jeden Abend sind die Mädchen zum Brunnen gegangen* “Hər axşam qızlar quyuya gedirdilər”.

---

¹ Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. М., 1966, с. 154

Passiv konstruksiyası Präsens: wird + Partizip2; Präteritum: wurde + Partizip2

2(a) *Die Bank wird Tag und Nacht beobachtet* “Bank gecə-gündüz müşahidə olunur”.

2(b) *Alle Altbauwohnungen wurden renoviert* “Bütün köhnə tikilmiş mənzillər təmir olunub”.

Birinci qrafikada yazılanlar həm təsirli 1(a), həm də təsirsiz 1(b) feillərlə mümkündür. Təsirli feillərlə işləndikdə vəziyyət passivi 1(a), təsirsiz feillərlə işləndikdə isə perfekt zaman forması 1(b) adlandırılır. Qədim alman dilində də perfekt zaman forması dominantlığını saxlayır. Burada nəticə konstruksiyasından bəhs edilir. İkinci qrafikada yazılanlar isə 2 (a;b) struktur baxımdan yalnız təsirli feillərdən düzəlir. Bu cümlələrdəki feillər passiv konstruksiyalardır. Müasir alman dilində sein + Partizip2 forması feil forması kimi izah olunur və nəticə passivi kimi qəbul olunur. Bir qayda olaraq, hal-vəziyyət feilləri təsirsiz, hərəkət feilləri isə təsirli olur. Elizabet Leisin fikirlərinə əsaslanaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, sein + Partizip 2 mübtədası həmişə (görülən iş) patient mübtədə olan, Partizip 2 təsirsiz feillərindən düzəlmiş, daha sonra struktura əsasən təsirsizləşən nəticə formalı konstruksiya olmuşdur¹. Belə olduqda isə Patient subyekt haqqında aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. Belə bir cümləyə nəzər salaq: *Der Saal ist sprachlich beleuchtet*. Bu cümləni təhlil etsək, mübtədanı “der Saal” kimi təqdim edərik. Cümlədə işgörmən məlum deyil, görülən iş isə mübtədəyə çevrilmişdir. Dilçilikdə bu Patientsubjekt, yəni vasitəçi mübtədə adlanır. Bu cümlənin aktiv forması: *Man beleuchtet den Saal*. Məlumdur ki, alman dilində təsirli feillər Perfekt zaman formasında “haben”, əksər təsirsiz feillər isə “sein” köməkçi feillərindən düzəlir. Perfekti haben köməkçi feili ilə düzələn təsirsiz durativ feilləri də qeyd etmək lazımdır. Məsələn: *schlafen(yatmaq)*, *stehen(dayanmaq)*, *begegnen(rastlaşmaq)*, *wohnen, helfen* (kömək etmək) və s.. Bu feillərdə hal və hərəkət davamedici olur. Alman dilində passiv ancaq təsirli feillərlə düzəlir və yuxarıda sadalanan feillərlə də passiv qurulur. Məsələn: *Florian hat ihm voriges Jahr geholfen* “Florian ona keçən il kömək etmişdir”. *Ihm wird voriges Jahr geholfen* “Keçən il ona kömək olunmuşdu”.

Alman dilində aşağıdakı sinonim feillərlə leksik-semantik üsula aydınlıq gətirmək olar:

təsirli – legen(qoymaq), stellen(qomaq), haengen(asmaq) və s.

---

¹ Leis E. Die Verbalkategorien des deutschen Beitrag zur Theorie der sprachlichen Kategorisierung. Berlin, 1992, pp.164-182

təsirsiz – liegen(qoymaq), stehen(qoymaq), hangen(asmaq)

Bu səbəbdən sinonim feillər, onların hansı struktura malik olduğunu müəyyənləşdirmək müzakirə mövzusunə çevrilə bilər. Bu feillər *hängen*, *legen*, *stellen*, *setzen*(*ayırmaq*) və s. feilləridir. Sadalanan sinonim feillər təsirli feil kimi qəbul olunur və zəif feillər adlandırılırlar. *Liegen*, *stehen*, *sitzen*, *hängen* feilləri təsirsiz olduqda qüvvətli feillər qrupuna daxil olurlar. Hər iki qrup feillər Partizip 2 formasında “hängen” köməkçi feili ilə işlənilir. Hangen feili isə keçmiş zaman formasında həm zəif, həm də qüvvətli feil olaraq dəyişir. *Ali hat die Schuhe vor die Tür gelegt* “Əli ayaqqabıları qapının qarşısına qoyub”. Belə tipli cümlələrdə sadalanan feillərin zəif və ya qüvvətli olmasını müəyyənləşdirmək üçün sual sözlərindən istifadə olunur. *Wohin* və ya *wo* “*wohin*” sual sözü işləndikdə təsirli feil, “*wo*” sual sözü işləndikdə isə təsirsiz feil istifadə olunur. Yuxarıda geyd olunan cümlədə subyektin obyekt üzərində hərəkəti qeyd olunub. Cümləni belə dəyişək:

Die Schuhe haben vor der Tür gelegen “Ayaqqabılar qapının qarşısında idi”.

Bu cümlədə feil keçmiş zaman formasında “sein” köməkçi feili ilə deyil “haben” köməkçi feili ilə işlənilib. “*Die Schuhe haben vor der Tür gelegen*”. Cümlənin mübtədəsi “*die Schuhe*” işin icrası sayılır. Cümləni məchul növdə qeyd etsək “*Die Schuhen sind vor der Tür gelegen*” nəticə konstruksiyasının tərkibinə daxil etmək olar.

Hərəkət-obyekt münasibətlərinin morfoloji-sintetik üsulla “tənzimlənməsi” türk, yapon, polinez və s. aqlütinativ dillər üçün, həmçinin ərəb və rus dilləri kimi sintetik flektiv dillər üçün xüsusilə səciyyəvidir.

Nəticə konstruksiyasına işgöhrənin iştirakı ilə dəyişən sinonim feillər qrupunu da daxil etmək olar. Məsələn: *biegen*(*əymək*), *brechen*(*qırmaq*), *fliegen*(*uçmaq*), *frieren*(*donmaq*), *schmelzen*(*ərimək*), *verderben*(*korlanmaq*), *stossen*(*dəymək*), *ziehen*(*dartmaq*) və s. Bu feillər qrupunda subyektin obyekt üzərindəki hərəkəti göstərilirsə, feil təsirli, əksi olarsa, yəni işgöhrən və ya işi icra edən mövcud deyilsə, o, təsirsiz feilə çevrilir.

Belə feillər təsirsiz olduqda Perfekt zaman formasını “sein” köməkçi feili ilə düzəldir. Cümləyə nəzər saldıqda struktur baxımından Passiv xarakterli formanın təkrarlandığını inkar oluna bilməz. Məlum növdəki (aktiv) təsirlik halda olan ismi məchul növdə (passiv) adlıq halında işlədirik. Bu passivin ilkin qaydasıdır. Lakin belə feillər qrupu passiv deyil, aktiv forma kimi alman dili qrammatikasında qəbul olunub mənimsənilməmişdir. Ancaq Comrinin nəzəriyyəsinə nəzər saldıqda bu feillər

qrupunu aktiv və passiv formada deyil, nəticə konstruksiyası kimi qəbul etsək, daha düzgün olar.

1 (a) *Der Arm von Ali ist gebrochen* “Əlinin qolu sınıb”.

1 (b) *Ali hat seinen Arm gebrochen* “Əli qolunu sındırıb”.

2 (a) *Ich bin mit dem Auto gefahren* “Mən maşınla getdim”. 2 (b) *Ich habe das Auto in die Garage gefahren* “Mən maşını qaraja sürdüm”.

Beləliklə, çox geniş əhatə dairəsinə malik olan nəticə konstruksiyası nəticə kateqoriyalı vəziyyət passivinin tərkib hissəsi olmasına ciddi əsas verir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aşağıdakı müddəalar ümumiləşdirilir:

1. Sahə nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətləri ümumi xüsusiyyət və ümumi funksiya anlayışlarıdır. Sahə nəzəriyyəsinin sinxron araşdırılmasında əsas problem sahə daxilində oxşar mənalı, yaxın semantikəli sözləri, qrammatik forma və kateqoriyaların bir-birinə təsirinin, onların semantik həcmələrinin, qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılmasından ibarətdir.

2. Məchulluq sahəsinin nüvəsini məchul növ təşkil edir. O, bu sahə strukturunun mərkəzi üçün keyfiyyət spesifikasiyasını təyin edən əlamətlərin maksimal konsentrasiyası (müxtəlif sistemli dillərdə məchulluq sahəsinin nüvəsinə aid olan qrammatik əlamət və konstruksiyaların bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənməsinə baxmayaraq) və növ sahəsində növün qrammatik formalarının ümumiləşmiş funksiyalarını bir araya gətirir. Alman dilində məchulluq sahəsinin nüvəsini *werden* + feili sifət II, Azərbaycan dilində məchul növün şəkilçiləri, ingilis dilində isə şəxssiz cümlələr (Passive Voice) təşkil edir.

3. Məchul konstruksiyalar aktiv konstruksiyalarla nisbi sintaktik sinonimiya ilə münasibətdədir. İstənilən məchul cümlə konstruksiyası asanlıqla məlum cümlə konstruksiyasına transformasiya edilə bilər. Bütün passiv konstruksiyaların xüsusiyyəti passiv mənasının mövcudluğu deyil, leksik təyin olunmuş subyekt mərkəzi qrammatik birinci aktant-mübtəda mövqeyini tutmur, bu da onu aktiv konstruksiyadan fərqləndirir və müəyyən spesifikliyinə malik kimi səciyyələnilir.

4. Məchulluq sahəsinin mərkəz və uzaq zonalara bölünməsi əsas struktur uyurluğu olsa da, vahid ifadə modeli də deyildir. Bəzən qrammatik-leksik, funksional-semantik və semantik sahələr “mərkəz-periferiya” strukturluğundan kənara çıxır, komponentlərin spesifik tənəsübünə, daxili funksional bölgünün özünəməxsus nizamına əsaslanır. Ayrı-ayrı hallarda isə sahə konstituentlərinin funksional-semantik qurumu, daxili əlaqələrinin

özünəməxsusluğu müvafiq sahənin dəqiq və birmənalı mərkəz-periferiya struktur modelinə ayrılmasını qeyri-mümkün edir. Sahə qurumundakı müxtəliflik dominantın hansı dil səviyyəsinə - morfolojiya, sintaktik və ya leksik səviyyəyə aid olması ilə nizamlanır.

5. Sahə “dominant – nüvə – periferiya” xüsusi struktura malikdir. Nüvə - periferiya strukturu özündə nüvədə sahə yaradan əlamətlərin maksimal konsentrasiyası və bu əlamətlərin mümkün zəiflənməsində onların intensivliyini “periferiyaya” yönləndirən tam olmayan dəstini təcəssüm etdirir. Nüvə konstituentləri sahənin funksiyalarının yerinə yetirilməsində daha xüsusiləşmişlər. Onlar sahənin vacib konstituentlərini təşkil edir. Burada yer alan komponentlər daha işləkdir və sahə funksiyalarını daha dəqiq yerinə yetirirlər. Bununla belə, deyə bilmərik ki, nüvə və periferiya arasında dəqiq sərhəd mövcuddur.

6. Alman dilində məchulluq sahəsinin periferik zonası “werden+ feili sifət II” konstruksiyasının semantikasına analogi olan dilin morfoloji və leksik səviyyəli vahidləri hesabına formalaşır. Məchulluq sahəsinin nüvəsindəki semaya daha yaxın olan periferik konstituentlər arasında sein+feili sifət II, sein+zu+Infinitive və cerundlu konstruksiyalar xüsusilə geniş yayılıb.

Azərbaycan dilində məchulluq sahəsinin periferik zonasında isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Azərbaycan dilində məchulluq sahəsinin konstituentləri kimi məchulluq anlayışını formalaşdıran müxtəlif qrammatik vasitələr çıxış edir. Sahənin nüvəsinə ən yaxın periferiyada -t, -dir⁴ şəkilçiləri ilə düzəlmiş icbar növdə olan feillər daxildir. Bu feillərin iştirak etdiyi cümlələr qrammatik cəhətdən heç bir məchulluqdan xəbər verməyə belə, icbar növ feillərin özündə hərəkətin birinci yox, ikinci şəxsə gördürülməsi artıq ikincinin naməlum saxlanılmasına səbəb olur.

Subyekti ifadə olunmamış ikiüzvlü konstruksiyalar real hərəkət və konkret real zamanın mənasını itirən predikatın semantikasını dəyişir, bununla belə, o, passivin əsas invariant, rezultativ mənasının müxtəlif variantlarını göstərmək imkanı yaradır.

7. Müqayisə olunan müxtəlif sistemli dillərin materialları sübut edir ki, məchulluğu ifadə etmək üçün qrammatik passivdən başqa, digər vasitələr də mövcuddur. Məchulluğun ifadəsində müxtəlif vasitələrin işlənməsi onun variativliyi ilə əlaqəlidir.

8. Alman dilində məchulluğun ifadə vasitələri arasında rezultativ məchulluq ifadə edən konstruksiyalar da aşkarlandı. Belə ki, bu dildə çox geniş əhatə dairəsinə malik olan nəticə konstruksiyası nəticə kateqoriyalı vəziyyət passivinin tərkib hissəsi olaraq da çıxış edə bilir və rezultativ

passivi formalaşdırır.

9. Digər dillərlə müqayisədə Azərbaycan dilində məchulluq sahəsinin leksik-semantik səviyyədə uzaq periferiyasına şəxssiz və məchul feillərdən yaranan feili sifətlər daxildir. Lakin sintaktik səviyyədə Azərbaycan dilində buraya üç tip sintaktik konstruksiya aid edilir ki, bunlar da feili məchul növdə olan cümlələr, şəxssiz cümlələr və ümumşəxslil cümlələrdir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, alman və ingilis, o cümlədən də rus dilində uzaq periferik zonaya aid edilən komponent və konstruksiyalar üçün birbaşa məchulluq məzmunu ifadə etmək və ya məchulluq semantikasına malik olmaq əsas məsələ, səciyyəvi xüsusiyyət deyil. Onların məchulluq ifadə edəbilmə xüsusiyyətləri, əsasən, transformasiya və perifraz nəticəsində bəlli olur. Çünki bu dillərdə məchulluq sadəcə feilin formasından deyil, onun semantikasından da asılıdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1) Dildə məchulluq sahəsi. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, № 2 (86), Bakı: 2013, s. 105-108

2) Passivin alman dilində ifadə vasitələri. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, № 2 (90), Bakı: 2014, s. 64-67

3) Структура функционально-семантического поля. Журнал научных Публикаций аспирантов и докторантов. Курск: 2015, с. 93-98

4) Vəziyyət Passivi və onun müqabil formaları. Elmi xəbərlər. Gəncə: 2015, №2, s.108-113

5) Alman dilində vəziyyət passivi və onun nəticə konstruksiyası daxilində araşdırılması. "Kitabı-Dədə Qorqud" və türk dünyası. Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları. 29 dekabr 2015-ci il, s. 655-658

6) Dildə məchulluq sahəsinin feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyaları ilə əlaqəsi. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal № 1 (97), Bakı: 2016, s. 135-137

7) Aktiv və passiv transformasiyası haqqında. Tədqiqlər jurnalı. Bakı: 2017, s.144-149

8) Структура функционально-семантического польпассивности в разносистемных языках. Вестник, Нижегородского государственного лингвистического университета им Н.А. Добролюбова, Выпуск 39, 2017, с. 89-100.

**Поле пассивности и средства его выражения
в разносистемных языках**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из «Введения», трёх глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

В «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах, источниках исследования, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации «Общетеоретические проблемы теории поля» состоит из трёх подглав. В первой подглаве «Взгляд на создание теории поля» даётся обзор научных концепций и взглядов различных учёных на теорию поля в лингвистике. Отмечается, что первоначально теоретическое осмысление понятия «поле» в языке содержалось в трудах И.Трира и Г.Ипсена, где оно получило наименование «семантическое поле». Для семантического поля постулируется наличие общего (интегрального) семантического признака, объединяющего все единицы поля и обычно выражаемого лексемой с обобщенным значением.

Во второй подглаве «Из истории исследования категории залога» даётся обзор научных концепций и взглядов различных ученых на категорию залога, на количество форм залога и их качественную характеристику, на характер залоговых оппозиций, на понятийную основу поля залоговости. В третьей подглаве речь идёт о трансформации актив-пассив, об особенностях активных и пассивных конструкций, об активе и пассиве в различных перспективах.

Вторая глава «Поле пассивности в языке. Структура поля категории пассивности» состоит из трёх подглав.

В первой подглаве подробно рассматривается теоретическая концепция пассива в тюркологии. Во второй подглаве речь идёт о доминанте поля пассивности в разносистемных языках. В третьей подглаве на основе конкретных примеров и фактов анализируются ядерные компоненты поля пассивности в разносистемных языках.

Третья глава «Периферийные конститuentы и сфера их употребления (применения)» состоит из трёх подглав. В первой

подглаве исследуются ближняя и дальняя периферии поля пассивности в разносистемных языках. Во второй подглаве систематизируются и анализируются особенности пассивных конструкций. В третьей подглаве пассив состояния исследуется в пределах результативной конструкции.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**Passivity field and means of its expression in the
heterogeneous languages**

SUMMARY

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion” and list of references.

“Introduction” contains the substantiation of the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work, the information about the object, subject, purpose, tasks, methods and sources of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation “The general theoretical problems of the field theory” consists of three subchapters. The first subchapter “The view of formation of the field theory” contains the review of the different scientists’ conceptions and ideas about the field theory in the linguistics. It is noted that originally the theoretical comprehension of the conception “field” was in Y. Trier’s and G.Ipsen’s works where it was named “semantic field”. The semantic field is to have common (integral) semantic feature that unites all units of the field and is usually expressed by the lexeme with generalized meaning.

The second subchapter “The history of study of the voice category” contains the review of the different scientists’ conceptions and views of the voice category, the quantity of its forms and their qualitative description, the character of the voice oppositions, the conceptual basis of the voice field. The third subchapter is about the transformation “active-passive”, the peculiarities of the active and passive constructions, the active and passive in the different perspectives.

The second chapter “Passivity field in the language. The structure of the passivity category” consists of three subchapters. The first one deals with the theoretical conception of the passive in the study of Turkic languages. The second subchapter is about the dominant of passivity field in the heterogeneous languages.

The third subchapter contains the analysis of the core components of passivity field in the heterogeneous languages on the basis of the concrete examples and facts.

The third chapter “Peripheral constituents and sphere of their use (applying)” consists of three subchapters. The first one deals with the

research of the near and distant peripheries of passivity field in the heterogeneous languages. The second subchapter contains the systematization and analysis of the peculiarities of the passive constructions. The third subchapter deals with the study of stative passive within the result construction.

“Conclusion” contains the generalization of the main results of the research.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

МЕТАНЕТ ХЫДЫР ГЫЗЫ АЛИЕВА

**ПОЛЕ ПАССИВНОСТИ И СРЕДСТВА ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ В
РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**

5704.01-Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ - 2017